

28. *Лаврут О. О.* Студентство Радянської України в 20-ті роки XX ст. : [автореф. дис. ... канд. іст. наук... 07.00.01] / О. О. Лаврут // Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – С. 13.
29. *Мельник Е. М.* Кам'янець-Подільський інститут народної освіти (1921–1930 рр.) / Е. М. Мельник, А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 45–48, 50–51.
30. *Прилуцький В.* Побут студентів в УСРР у 1920-х рр. / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки [Міжвід. зб. наук. пр.] / Редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова, С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 85, 87.
31. *Прилуцький В. І.* Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920–1927 рр.) : [автореф. дис. ... канд. іст. наук... 07.00.02] / В. І. Прилуцький // НАН України, Інститут історії України. – К., 1994. – С. 11, 12.
32. *Прилуцький В. І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.) / В. І. Прилуцький – К., 2001. – С. 20.
33. *Савчук В. О.* Краєзнавчий рух міста Кам'янця-Подільського у 1921–1923 рр. / В. О. Савчук // Освіта, наука і культура на Поділлі : [зб. наук. пр.]. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 6. – С. 209, 210.
34. *Суровий А. Ф.* Підготовка учительських кадрів на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі: [зб. наук. пр.]. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 2. – С. 59–64.
35. *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов // НАН України, Інститут історії України. – Б. м., б. р. – С. 95.

Надійшла до редколегії 01.09.2008 р.

УДК 008:34:[332.025.26](477) «19.451.30»

К. В. Лобач

Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ПАРТІЙНО- ГОСПОДАРСЬКОГО АКТИВУ СЕЛА ПЕРІОДУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Здійснено аналіз політичної культури партійно-господарських кадрів села періоду колективізації та «ліквідації куркульства як класу» на основі архівних матеріалів, збірок документів та існуючих наукових розвідок.

У лексиконі партійних вождів і рядових функціонерів 30-х років, як і в мові документів того часу, годі шукати терміну «політична культура». Активне його використання та конструювання політологами теорії «політичної культури» розпочалося лише в 50-ті роки. Проте

© К. В. Лобач, 2008

політична культура як соціальне явище, що впливає на характер та напрямки політичного процесу, існувала віддавна, а в період трансформаційних процесів 30-х рр. стала відображенням усіх суперечностей суспільного буття.

Нищення інституцій громадянського суспільства на селі, деформування традиційних культурних норм у ході колективізації здійснювалося за підтримки та безпосередньої участі сільських активістів, котрі «були державними слугами і попихачами, і водночас представниками влади на селі» [10, с. 21]. Суперечливість їх статусу в сільській громаді як і амбівалентність світоглядних орієнтацій проявлялися в практичній поведінці та діяльності, котра почасти являла взірць фанатичного служіння міфічній комуністичній ідеї, подекуди була свідченням високої здатності до мімікрії і пристосуванства заради реалізації кар'єристських чи меркантильних інтересів, а іноді ґрунтувалася на традиційних цінностях селянської культури. Маючи приналежність до однієї соціальної групи за рівнем матеріальних статків, вони, разом з тим, демонстрували діаметрально протилежні зразки політичної культури, котра, як відомо, синтезує в собі політичну свідомість, діяльність і поведінку людей у сфері владних відносин. Багатогранність цього суспільного явища спонукає до осмислення феномену сільського активіста періоду глибоких трансформаційних зрушень в усіх сферах сільського життя.

До проблеми політичної культури сільських активістів історики зверталися в контексті дослідження української історії періоду тоталітаризму. Зокрема при вивченні трансформацій українського села періоду колективізації, голодомору-геноциду 1932-1933 рр. у доробку сучасної вітчизняної науки є історіографічні дослідження з проблематики соціально-психологічної природи сільського «активізму» [6].

Започатковуючи модерне дослідження феномену «активістів» сталінської доби, С. Кульчицький ставить питання: «Чи були вони тільки гвинтиками бездушної державної машини?». Відповідаючи на нього, вчений виокремлює дві групи: перша – котрі «працювали не за страх, а за совість», друга – ті, що вдавалися до своєрідного протесту, відкрито чи приховано саботуючи вказівки з центру [8]. Поділяючи точку зору авторитетного дослідника, ставимо за мету проаналізувати політичну культуру партійно-господарського активу села. Шляхом порівняння однотипних ситуацій виокремити різні моделі поведінки сільських активістів. Дослідити вплив на їх політичну діяльність попереднього досвіду участі в суспільно-політичному житті. Проаналізувати обумовленість поведінки і діяльності сільських активістів впливом різновекторних сил, з одного боку – ідеології більшовицької партії, з іншого – традиційних цінностей селянської культури.

Дана наукова розробка ґрунтується на матеріалах архівних справ та збірників документів. Слід зауважити, що вміщені в них матеріали партійних чисток, кампаній боротьби з так званими «перегинками», «викривленням генеральної лінії партії» тощо, мають тенденційний характер і потребують відповідної інтерпретації як з огляду на їх заідеологізованість, так і нечіткість категоріального апарату. Приміром, термін «куркуль», зазвичай, вживається разом з дефініціями «антирадянський елемент», «класовий ворог» і т. п. До того ж власне ознаки куркульських господарств, визначені законодавчим декретом 1929 р., дозволяли віднести до таких будь-яке більш-менш заможне господарство. Тож перед нами стояло завдання, як зазначає дослідниця Лінн Віола, «пробитися через густе трясовиння сталінської термінології та характерної мови, щоб спробувати добратися до суб'єктно змінної реальності» [9, с. 116].

Насамперед зауважимо, що включення сільських активістів у систему владних відносин на селі як у якості функціонерів партійно-державного та господарського апарату, так і на громадських засадах було тією спільною ознакою, яка об'єднувала їх в певну соціальну групу. Що ж до характеру їх діяльності, реальної політичної практики, котра є критерієм політичної культури, то, як свідчать матеріали документів, вона не може бути означена спільним знаменником.

Найважливішими завданнями в роботі на селі на початку 30-х рр. були визначені: хлібозаготівля, колективізація, ліквідація куркульства як класу. Саме на цих головних напрямках боротьби «за соціалістичне перетворення села» були сконцентровані зусилля партійно-державного активу. Вищі партійні органи оперували революційною термінологією, спонукаючи місцевих керівників до застосування прийомів і методів воєнного часу. Матеріали тогочасних документів рясніють прикладами такого гатунку. В Чорнолівській сільраді на Полтавщині член бюро РПК оголосив сівбу на військовому стані, а себе за начштабу бойової ділянки [7, с. 195]. У селі Сиріво на Первомайщині місцеві активісти розбили село на три райони, виділили штаб та бригади. Хто не пишеться в колектив, того викликали до штабу та пропонували записатися до СОЗу. У випадку відмови посиляли селян верст за сім по воду, примушували по селу носити зо два пуда глини, насипали за комір сорочки полову чи відправляли з мішком полови на хутір. Примушували селян співати, танцювати, зачиняли роздягнених селян у хліві з коровами, були випадки побиття селян [17, арк. 12].

Подекуди місцеві керівники «стимулювали» селян до вступу в колгоспи, вдаючись до застосування зброї. Про подібні факти йшлося в повідомленнях уповноважених ЦК КП(б)У з різних регіонів республіки.

В Ляховецькому районі уповноважений РПК (районного партійного комітету. – *К. Л.*) Дубов в одному з селянських господарств зчинив стрілянину в хаті, в іншому – в клуні, побив прикладом гвинтівки селянина, котрий відмовився здавати реманент до колгоспу [13, арк. 94]. Представники місцевої влади в селі Грушеваниці П'ятихатського району при проведенні місячника заощадження коштів – виводили середняків на цвинтар, стріляли над головами, вимагаючи грошей на трактори [17, арк. 93]. У Зінов'ївському окрузі під час хлібозаготівлі секретар РПК на питання «що робити з одноосібниками?» відповів: «викликати і розстріляти» [12, арк. 26]. Саме такі самочинні розстріли мали місце у Ситковецькому районі Вінничини на початковому етапі колективізації [7, с. 197]. Інформаційна група ЦКК КП(б)У – НК РСІ відзначала, що райуповноважені Старокерменчицького РПК Маріупольського округу залякували селян нібито існуючою постановою ВУЦВК про розстріл кожного десятого, хто не бажає йти до колективу [7, с. 198].

Політика властей, спрямована на розпалювання класової ворожнечі на селі з метою маніпулювання настроями незаможної частини селянства, давала свої результати, визначаючи методи роботи місцевого активу. Комісії по розкуркуленню в своєму «старанні» доходили до відвертого знущання над так званими «куркулями», вдавалися до «барахольства», забираючи геть усе з хат своїх односельців та розподіляючи між собою. Такі факти виявилися при розгляді скарг селян, в ході партійних чисток і були характерними для всіх регіонів України.

За повідомленнями окружних прокурорів, в Іркліївському, Чорнобаївському, Гельмязівському районах Полтавщини при розкуркуленні забирали горщики, миски, коромисла, ночви. Траплялися випадки, коли роззували жінок, виривали у них з вух сережки. В селі Малевичі Проскурівського району двохмісячну дитину разом з батьками викинули на мороз, не давши навіть її зодягнути [13, арк. 97-98]. Замерз уночі на морозі селянин з села Н. Петровського на Миколаївщині, у котрого забрали все, окрім спідньої білизни [18, арк. 12]. В Іванівському районі на Мелітопольщині траплялися випадки згвалтування комсомольцями жінок під час розкуркулення [13, арк. 99]. Сількор газети «Радянське село» дописував з Врадіївського району Первомайського округу: «Бригади ходять по селу й збирають у кого тільки що є: яйця, сало, молоко, пшеничний хліб. Коли господарка не хоче давати продуктів – її б'ють і самі забирають, не розбираючи чи бідняк, чи середняк» [17, арк. 12]. У Михайлівській сільській раді Шишацького району на Полтавщині, за висновками комісії окружного партійного комітету, «розкуркулення проходило у вигляді пограбування». Майно пограбовано активом

у кількості 39 осіб, з них 6 – районні керівники, а решта – президія сільської ради [2, арк. 210 (а)]. Мотивацію таких вчинків необхідно шукати як в соціально-економічній, так і в морально-психологічній площинах.

Цитовані документи, датовані не раніше ніж початком березня 1930 р., коли хвиля селянського протесту змусила владу відступити, а вище державне керівництво «відхреститися» від вчиненого й розпочати так звану боротьбу з «перегинами». Сількор газети «Радянське село» М. Побігайло, змальовуючи ситуацію в селах Харківщини після публікації статті Сталіна «Запаморочення від успіхів», зазначав, «РВК кричав на сільраду, сільрада на РВК, райпартком на осередок, а осередок на райпартком, а селяни тільки дивились та розводили руками, – «коли ж воно минеться, що воно за власть» [7, с. 185].

Іншою була ситуація на початку року. Ще до прийняття офіційних постанов про заходи щодо ліквідації куркульства Сталін 21 січня 1930 р. виступив у газеті «Красная Звезда» зі статтею, в якій схвалив правильне розуміння політики партії «бідняками і середняками нашого села, які громлять куркульство і здійснюють суцільну колективізацію. Цього не розуміють ще, як видно, деякі наші товариші» – шкодував генсек [7, с. 132]. Методи боротьби з таким «нерозумінням» окремих товаришів розкриває постанова ЦК КП(б)У, розіслана на місця 23 січня 1930 р. під грифом «таємно», в якій, зокрема, йдеться: «В тих місцях, де сільські ради не сприяють здійсненню заходів проти куркульства, такі сільради переобрати» [19, арк. 1].

Протидія сільських рад політиці розселяння не була рідкісним явищем. Випадки про попередження членами сільрад куркулів про обшуки фіксувалися на Запоріжжі ще в період «надзвичайщини» 1929 р. [7, с. 80]. У звітах Дніпропетровського, Миколаївського, Запорізького, Кременчуцького та ряду інших окрвиконкомів того періоду відзначалося, що «актив села не був згуртований навколо сільських рад», деякі з їх керівників «саботували виконання директив... заявляючи: «Ви поїдете, а я залишусь розхльобувати кашу». Для боротьби з таким доволі поширеним явищем на Дніпропетровщині було знято з роботи ряд голів і секретарів сільських рад (в кожному районі по 2-3 чоловіки) і віддано під суд [7, с. 43]. У Миколаївському окрузі було змінено від 30 до 50 % керівників сільрад, які «не тільки не виконували урядових директив по наступу на куркуля, але в окремих випадках підтримували куркулів», «затушовували класову боротьбу та відверто виявляли лінію на припинення наступу на куркулів» [7, с. 51].

Заступник голови ДПУ УСРР Карлсон в доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 20 жовтня 1930 р., ілюструючи

тезу про саботаж місцевими керівниками справи хлібозаготівель, наводив ряд таких прикладів. Голова артїлі села Карабіновка Павлоградського району на Дніпропетровщині Гранатенко відмовлявся вивозити хліб доки повністю не забезпечить потреби членів колективу. «Не хочу грабувати людей», – заявляв голова сільської ради з Магдалинівського району. Голова сільської ради з Каховського району на Херсонщині Шевченко погрожував «кинути свій партквиток і піти геть», якщо його примусять продавати господарства за невиконання плану. Відкрито критикувала державну політику член партії Старосельська з Межівського району: «Я не погоджуюся з лінією партії стосовно натиску на куркулів по хлібозаготівлі». Комсомолец Брченко із села Дубово Прохурівського округу відмовився від участі в хлібозаготівлі, оскільки «така політика партії веде селян до голоду» [20, арк. 110-111]. У селі Степове на Полтавщині члени комнезаму на вимогу голови КПЗ записатися до СОЗу, покидали свої членські квитки [17, арк. 116].

Уже в розпал колективізації селянство піднялося на захист «куркулів». На загальних зборах селян в селищі Чигирин з 200 присутніх за розкуркулення проголосувало 7 чоловік. «Ми їм (куркулям. – К. Л.) нічого не давали, ми й не будемо в них відбирати і не будемо їх висилати» – заявляли селяни [17, арк. 6]. В одному з сіл Голопристанського району на заклики «куркулів»: «Спасайте нас, люди добрі, грабують!» зібралося до 700 чоловік і справу виселення було припинено [14, арк. 33].

Загальний настрій селянства певною мірою позначався на діяльності місцевої влади. Так, в селі В. Бузівка Шишацького району на Полтавщині замість розкуркулення «куркулів» поміняли господарствами між собою [2, арк. 210]. Подекуди голови сільських рад видавали селянам довідки, що дозволяли виїхати до Донбасу і тим самим уникнути більш жорстоких репресій. Саме за таку провину був знятий з роботи під час чистки радапарату голова сільської ради М. Нагорний із Сахновщини на Полтавщині [3, арк. 564].

Наведені приклади засвідчують наявність у середовищі сільського активу значної групи критично налаштованих осіб, для яких виконання поставлених центральною владою завдань було тягарем. Показовим є лист-каяття до «Радянського села» вчительки (без імені): «Скільки мені довелося, будучи в бригаді по збору посівматеріалу й усуспільненню, бачити сліз, чути прокльонів та благань села. Брудна, мокра хата, купа блідих, брудних, обірваних людей. Приходиш, перевіряєш хліб і забираєш до фунта лишній хліб, картоплю. Заявляєш, що корова, свині, кури, город усуспільнені і ставиш питання руба: «давай гроші на тракторне зобов'язання, 15 % готівкою паю, 30 % – вступного та ще й заощаджен-

ня», авторка намагається пояснити власні дії: «бо декого віддають під суд, звільняють за кепський хід заощаджень...» [11, арк. 27].

Одним з найбільш ефективних засобів розправи з інакодумством у рядах більшовицької партії та системі радянських органів були партійні чистки. Для сільських партійних осередків наслідком генеральної чистки, яка тривала з липня 1929 р. до квітня 1930 р., стало виключення з рядів партії більше 7200 членів (16,3 %), на 7600 було накладено партійні стягнення (17,1 %) [16, арк. 15]. Документи того часу відзначають «засміченість сільських осередків класово й ідеологічно чужими елементами», «викривлення класової лінії», «недостатню участь комуністів у проведенні колективізації».

Утім навіть суворі партійні стягнення, «били так, щоб дзвін йшов» – відзначав секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, не завжди давали потрібний ефект. У виступі на жовтневому, 1931 р. пленумі ЦК ВКП(б) С. Косіор вказував: «Ми зіткнулися з тим, що на погрозу про зняття з роботи працівники районного активу відповідають: «Ну що ж, будь ласка, знімай, ти мені зробиш послугу, іди сам і заготовляй» [11, с. 200].

До репресій проти сільського активу були залучені силові структури. Лише за останній квартал 1931 р. периферійними органами ДПУ було проведено 1246 слідчих справ. За бездіяльність, недообкладання куркуля, викривлення класової лінії було проведено на голів сільських рад 107 справ, уповноважених РВК – 15, робітників кооперації – 11 справ. За неповними даними, було знято з роботи без притягнення до відповідальності по суду 33 голів сільрад, уповноважених РВК – 11, секретарів сільських парторганізацій – 5, голів і членів правління колгоспів – 44, розпущено правлінь колгоспів – 19, розпущено сільрад – 3, виключено з партії 52 чоловіки [11, с. 223]. Від початку 1931 р. до середини 1932 р. було замінено 80 % усього складу секретарів райкомів КП(б)У, які, на думку Сталіна, «підтримали селянський саботаж» [5, с. 151]. У такий спосіб формувався низовий партійний та державний апарат, котрий мав стати слухняним інструментом у реалізації більшовицької програми «соціалістичного перетворення села».

Ставка робилася на активістів, котрі проявили себе під час колективізації та розкуркулення. Однак підвищена соціальна активність не компенсувала ваду, котрою була вражена значна їх частина. За повідомленнями окрпрокурорів, у селі Васильківцях Михайлівського району «комісії по розкуркуленню для більшої сміливості напивалися до непристойності», як свідчать документи, це була типова практика для республіки в цілому [13, арк. 98]. На поширеність пияцтва вказувалося в спільному листі ЦК і ЦКК КП(б)У окружкам і райкомам партії «Про хворобливі явища в партії». В ньому відзначалося, що чверть

усіх притягнень до партійної відповідальності пов'язані з випадками пияцтва [15, арк. 1]. В ході партійної чистки в 1929-1930 рр. За пияцтво було виключено 15,5 % сільських комуністів [16, арк. 17]. Деякі формулювання рішень контрольних комісій відзначаються особливою колоритністю. Наприклад, голову сільської ради з Зінківського району було покарано за «колядування в дні релігійних свят», «гайдамацьке п'янствування у попа, крадіжку у нього хреста та гру в карти» [2, арк. 35 – 36].

Як свідчать матеріали партійних чисток, у середовищі партійців мали місце хабарі і крадіжки, бюрократизм, тяганина і комчванство. Одночасно з публічними закликами до «ліквідації залишків експлуататорських класів» партійні функціонери вдома самі експлуатували батрачок [4, арк. 110]. Так утверджувалася практика подвійних стандартів у «передовому загоні будівників комунізму».

Запропонований аналіз політичної поведінки та діяльності сільського активу не претендує на вичерпність. Надто різноманітними та багатомірними були їх прояви, як і чинники, що їх визначали. Вимагають окремого дослідження питання впливу віку, освітнього рівня, соціального статусу, національної приналежності на характер політичної та соціальної діяльності сільських активістів.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО) – Ф. 10, оп. 1, спр. 33.
2. ДАПО – Ф. 10, оп. 1, спр. 38.
3. ДАПО – Ф. 10, оп. 1, спр. 54.
4. ДАПО – Ф. 10, оп. 1, спр. 263.
5. *Дорошко М. С.* Сталінська «селекція» партійно-державної номенклатури УРСР в 1930-ті роки: причини та наслідки / М. С. Дорошко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : [зб. ст.] – Вип. 8. – К., 2005. – С. 147–155.
6. *Дровозюк С.* Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : [міжвід. зб. наук. пр.] – Вип. 9. – К., 2003. – С. 360–371.
7. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – К., 1992.
8. *Кульчицький С.* 1933: трагедія голоду / С. Кульчицький // Літературна Україна. – 1989. – 26 січня.
9. *Лінн Віола.* Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола / Віола Лінн // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : [зб. ст.] – Вип. 31. – К., 2000. – С. 103–139.
10. *Нолл Вільям.* Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30-х років / Вільям Нолл. – К., 1999.

11. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Док. и матер. : В 5 т. – Т. 3. Конец 1930–1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2001.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 20, спр. 3059.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3060.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3065.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3069.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3071.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3107.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3108.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3142.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3185.

Надійшла до редколегії 01.09.2008 р.